

І. Куташов

**ДЕРЖАВОТВОРЧА КОНЦЕПЦІЯ
І ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ІВАНА МАЗЕПИ**

За радянських часів існувало два підходи в інтерпретації політичної концепції І.Мазепи. Перший, представлений радянською історіографією, ґрунтувався на однозначно негативній оцінці. Другий репрезентований дослідженнями вчених діаспори, зокрема працями І.Борщака, Р.Мартеля, О.Оглоблина, З.Книш, В.Доманицького, Д.Дорошенка та ін. У ньому зазвичай містяться об'єктивні оцінки. Незалежність України стала поштовхом для переосмислення державотворчої діяльності Мазепи, його політичної концепції.

Сприяє такому переосмисленню і те, що в обігу з'являються нові документи про І.Мазепу, котрі спонукають до іншого бачення позиції цього політичного і державного діяча. Завданням цієї статті і є визначення авторського бачення політичної позиції І.Мазепи та її еволюції, суть якої можна окреслити так – від лояльності з Москвою та союзу з Петром I до відкритого протистояння з ними.

І.Мазепа стояв на політичних позиціях, котрі відповідали суспільним домінантам тогочасної Європи, у якій визначальну роль відігравали родова аристократія та монарша влада. Тож козацька республіка з її схильністю до анархії, бунтів проти гетьмана не могла бути ідеалом для І.Мазепи. Саме тому він бачив майбутню Україну аристократичною республікою, для чого намагався реформувати козацьку старшину на національну еліту, шляхту, подібну до польської.

Є підстави стверджувати, що з часу обрання гетьманом Лівобережної України Мазепа в основу своєї діяльності поклав концепцію незалежності України. З самого початку, укладаючи

Коломацькі статті (1687), він виявляє себе гнучким політком. Усього там 22 статті. У статті 1 “Про затвердження Запорозькому війську і всьому малоросійському народові давніх прав та вольностей Хмельницького” проголошується: “Гетьман, Запорозьке військо і малоросійський народ просять у великих государів ..., щоб їм бути при колишніх своїх правах та вольностях, і чим ударований був попередній гетьман Богдан Хмельницький, то щоб усе те було потверджено їхніми государськими милостивими грамотами і їм”¹. Головною умовою визначається дотримання російським царем прав, які були дані Україні за часів Б.Хмельницького. Тут Мазепа виступає як продовжувач традицій Хмельницького, власне, того періоду його політичної діяльності, коли він ще довіряв Москві, розраховував на те, що Україна може бути рівним військовим партнером.

Співзвучною з позицією Б.Хмельницького є і стаття 6 “Про вибрання нового гетьмана після гетьманової смерті чи в якомусь іншому випадку, також про військові клейноди, тобто прапор, булаву, печатку і литаври”. Тут визначається принцип незалежного обрання козацтвом гетьмана, без втручання російського царя: “Коли за Божим зволенням трапиться гетьманові смерть чи щось інше, то хай великі государі ударують їх, звелять вибрати гетьмана за їхніми правами і щоб з їхнього государського милосердя дано було у військо гетьманові військові клейноди: прапор, булава, печатка і литаври”². Як бачимо, Мазепа прагне утвердити незалежність гетьманської влади від царської, що свідчить прагнення до незалежності Козацької держави.

Водночас І.Мазепа розумів, що треба йти і на поступки. Тому він змушений був погодитися на суттєве обмеження незалежної міжнародної діяльності Козацької держави, поставивши формально її зовнішню політику у повну залежність від Москви (далі ми побачимо, що гетьман таємно вестиме незалежні переговори з іноземними правителями). Ця теза викладена у статті 7, котра має розширений заголовок: “Про листи до гетьмана, котрі можуть йти від різних государів та сусідів; про те, щоб

йому, гетьманові, не мати без відомих своїх государів жодних письмових кореспонденцій з жодними государями; також про дотримання постановленого і закріпленого союзу з поляками; про засторогу від бусурман і про воєнні промисли над ними; тут-таки і про запорожців – про грошову і борошняну їм платню і про те, як жити з Кримською державою”. Стаття 10 “Про гетьманські заколоти в Україні і про нахил до зради, щоб, провідавши про це, доносили про таке царській величності” утверджує принцип жорсткого нагляду Росії за Україною, зокрема діями гетьмана. Фактично встановлюється практика доносительства на гетьманів, котра, на жаль, надалі набуде поширення в українському суспільстві. Стаття 17 визначає гетьманською резиденцією Батури. Тут він має право тримати військову арматуру, а також один стрілецький полк.

Огляд Коломацьких статей дає підстави стверджувати, що загалом вони “справляють сумне враження, хоч тут і декларовано, що гетьман, і старшина, і військо, і весь народ їх “радісно приймають”, а насправді вони свідчили про чергове урізання прав та свобод українського народу”³.

Незважаючи на обмеження прав Козацької держави з боку Москви, що видно з Коломацьких статей, І.Мазепа намагався розбудувати її як автономну частину у складі Російської держави. Тобто, Мазепа формує незалежну політичну і державотворчу концепцію Козацької держави. Він виступає за автономію України, що і є основою його політичної концепції на даному періоді. Свідченням цього є надання ним великого значення розбудові соціальних і політичних інститутів гетьманської держави, хай навіть і як автономної частини Московської держави. Вихований у давніх козацьких традиціях, добре обізнаний з державною структурою Польщі, І.Мазепа бачив ідеалом суспільно-політичного устрою, як підкреслює В.Смолій, Річ Посполиту, бо “там він виріс, здобував відповідне виховання, засвоїв звичаї польської аристократії. Не випадково гетьманський двір у Батурині дуже нагадував резиденцію польських королів... У роки правління І.Мазепа утвердились і

привілейовані групи з верхівки заможного козацтва, так звані “бунчукові товариші”, значкові товариші, знатні товариші... У небуття йшли демократичні козацькі традиції виборності старшини всіх рангів і рівнів. По суті, в Україні зароджувалося дворянство – із спадковою владою, титулами, землями і залежними селянами”⁴. Отже, Мазепа став першим із українських гетьманів, хто у політико-практичній площині поставив питання про відхід від суто козацьких традицій.

Як бачимо, на першому етапі своєї політичної діяльності І.Мазепа продовжив політику Д.Многогрішного та І.Самойловича, тобто, спочатку обрав шлях лояльності до Москви. Цей шлях до визнання його Москвою був надзвичайно складним і тернистим. Водночас прагнення до союзу з Москвою не заважало йому розбудовувати Козацьку державу, зорієнтовану на автономію.

Поступово політична ситуація змінювалася. В українському суспільстві набуває поширення ідея України як “видільного князівства”, поборником якої був Петрик. Його політичні принципи задекларовані в документі “Статті вічного миру із яснорельможним його милістю ханом і з усією державою Кримською” від 26 травня 1692 року. Тут проголошувалося “видільне Київське і Чернігівське князівство”, відновлювався союз із Кримом. Також планувалася територіальна реформа Слобідської України, заселення спустошеного Правобережжя з приєднанням двох полків – Сумського та Охтирського. Це була широка політична програма, де головна увага приділялася правам і вольностям українського народу. Вона відображала позицію національно свідомої частини української еліти.

І.Мазепа як гетьман змушений був дати офіційну відповідь на цю програму, котра представлена в його “Універсалі проти Петрика” від 28 липня 1692 року. Наголошуючи, що українці мають дотримуватися вірності російському царю, у “Донесенні Івана Мазепи царям про Петрика” від 2 серпня 1692 року гетьман називає Петрика зрадником і проклятим ворогом, присягаючи на вірність Московській державі. Вияв

лояльності до Москви відображено і в “Донесенні І.Мазепи царям про Семена Палія” від 9 грудня 1692 року. Така позиція І.Мазепи не виключала тимчасові суперечності між гетьманом і Запорозькою Січчю. Вони відображені в листі кошового Семена Рубана до гетьмана від 1693 року. Інтерпретуючи ці документи, слід враховувати те, що для політичної позиції І.Мазепи характерною рисою було міняти шкуру лиса на шкуру лева. Тобто, він був дуже гнучким і хитрим політиком, добре відчувавши політичну ситуацію і відповідно реагуючи на неї. Він міг цілком свідомо негативно відповідати на заяви Петрика для того, аби не наклепати на себе підозри Москви.

Лояльність І.Мазепи до Москви і розбудова Козацької держави, прагнення наблизити її політичну структуру до європейських аристократій, намагання задовольнити інтереси простого народу і низового козацтва — всі ці риси дають підстави визначати державотворчу позицію Мазепи як таку, що обстоює принципи конституційно-аристократичного ладу. Він прагнув об’єднати всю Україну під своєю владою. І досяг цього, ставши 1794 року правителем Лівобережної та Правобережної України. Посилення влади гетьмана активізувало діяльність проти нього старшинської опозиції, очолюваної прихильниками І.Самойловича, а також П.Іваненком (Петриком), І.Іскрою, В.Кочубеєм та ін. Діяльність В.Кочубея проти Мазепи почалася з “Листа Василя Кочубея Варлааму Ясинському” від 1692 року. Тут він заперечує свою причетність до підтримки повстання Петрика. Натякає на те, що Мазепі не можна довіряти. І.Мазепа в “Листі думному дяку Микиті Зотову у Вороніж про заколотників Л.Забілу та А.Солонину” від 5 вересня 1699 року заперечує правдивість доносів, написаних на нього. У документі “Про покарання Данила Забілина за донос на гетьмана Івана Мазепу” спростовується все, про що там говорилося. Ці листи свідчать, що справжні прихильники московського царя постійно підозрювали Мазепу у можливості відійти від декларованих ним позицій. Дійсно, цілком можливим є те, що Мазепа офіційно змушений був декларувати одні принципи, а насправді виношувати інші, цілком протилежні.

Доноси В.Кочубея на І.Мазепу відзначаються найбільшою цілеспрямованістю на позбавлення гетьмана влади і булави. У доносі “Від Кочубея до государя донесення”, що датується близько 1704 роком, В.Кочубей пише, що Мазепа “за своїм хитрим замислом, забачивши догідний час, могли відлучити від високодержавної вашої царської величності правиці Малу Росію й підняти бран із тим хрестоненависним воїнством на православ’я”⁵. Кочубей говорить, що не він, а Мазепа підтримував повстання Петрика проти московського царя. Не виключено, що таємно Мазепа міг співчувати акціям Петрика і надавати йому певну підтримку, зокрема фінансову. Цілком можливо, що Мазепа припускав можливість вийти з-під влади царя, але не був певний, що у Петрика вистачить сил для цього, тому і не пішов на відкритий союз із ним.

Головний донос В.Кочубея на Мазепу був написаний 1708 року. “Донесення на Івана Мазепу по статтях” містить аж 33 статті, кожна з яких щось ставить гетьману у вину. Так, у статті 3 Мазепа звинувачується у таємних змовинах із польським і шведським королями; у статті 15 Кочубей повідомляє цареві, що Мазепа проводить таємні переговори через Орлика з польськими послами; у статті 17 прямо звинувачує Мазепу у прагненні об’єднатися з польським королем у боротьбі проти Петра І. У низці статей Кочубей викладає свої “Підозри про давні зносини із бусурманами”, звинувачуючи Мазепу в тому, що він таємно веде переговори з турецьким ханом, спрямовані проти російського царя.

І.Мазепа насправді провадив дипломатичні переговори з іншими державами всупереч Коломацьким статтям, які підписав із царем. Як і Б.Хмельницький, він швидко переконався у тому, що Московська держава ніколи не дасть можливості Україні стати дійсно автономною, не говорячи вже про її суверенітет. Це вже був перехід до другого етапу в еволюції політичної позиції гетьмана – відхід від Москви. Яскравим свідченням такої політичної позиції гетьмана є славетна “Дума гетьмана Мазепи”. Її повний текст В.Кочубей наводить у статті

33 під назвою “Дума пана гетьмана Мазепа, в якій значне проти держави великого государя виявляється супротивенство”. Не можна не погодитися з поглядами дослідників І.Боршака та Р.Мартеля стосовно того, що ця “дума містить у собі всю програму внутрішньої та закордонної політики: вона осуджує три чужинні орієнтації – на Росію, Туреччину та Польщу, що панували серед тодішніх українських провідників, і протиставляє їм ідеал з’єднаної, сильної самостійної України, якій у глибині душі Мазепа залишався вірним усе життя”⁶.

У своїй думі І.Мазепа засуджує відсутність єдності в українському суспільстві, котре поділилося на прихильників Польщі, Швеції, Росії, Туреччини. Він проголошує тезу про те, що у суспільстві не всім дано панувати й бути провідниками. Наводить приклад корабля зі стерничим, а також бджіл, котрі теж мають одну матку і слухають її. Так Мазепа фактично викладає свою ідею монархічного, одноосібного правління. Отже, аристократичне правління є ідеалом для гетьмана. Водночас І.Мазепа засуджує орієнтації українського суспільства, зокрема його еліти, на Туреччину, Польщу, Росію. Він дорікає Україні як матері, котра відпустила від себе своїх синів. На думку Мазепа, треба українцям гуртуватися і разом долати біди й лихо, котрі нависли над Вітчизною. Гетьман зізнається, що сам він не може перемогти ворогів, тому закликає козацьку старшину взятися за руки й об’єднати свої зусилля. Він готовий навіть на повстання: “Нумо врагів, нумо бити!”, бо “през шаблі маєм права”. Можна говорити про те, що гетьман бачив в ідеалі Україну незалежною державою.

Доноси В.Кочубея не залишилися без особливої уваги царя. Мазепа стояв на протилежному, доводячи повну неправдивість свідчень донощика. Петро I повірив Мазепі. Кочубея викликали до царя, де його допитували і піддавали тортурам, вимагаючи зізнання. Про це свідчать документи “Допит Кочубею і доповнення його до донесення” і “Допит і тортура Іскрі та Кочубею, а з нею їхні показання”. В результаті Петро наказав Мазепі стратити В.Кочубея, що й було зроблено.

Після страти Кочубея Мазепа підтверджує свою вірність Москві, вступивши у Північну війну Росії зі Швецією. У цей час його спроби на зміцнення Козацької держави все більше наштовхувалися на експансію Петра I щодо автономних прав України. Тому Мазепа веде таємні переговори з польським королем Станіславом, а потім зі шведським монархом Карлом XII. Він іде до відкритого протистояння з Петром I. О.І.Салтовський слушно зазначає, що І.Мазепа “прагнув всіма доступними йому засобами реалізувати намічену програму. Він твердою рукою наводив порядок в гетьманській державі, опікуючись перетворенням старшини в шляхетський стан, не забував про необхідність збереження соціального миру, намагаючись захистити рядових козаків, міщан та селян від утисків державних свавільників. ... Виявляючи зовнішню лояльність до Петра I, І.Мазепа прагнув використати війну, що спалахнула між московським царством та Швецією, для того, щоб об’єднати всі українські землі під своєю владою в єдиній державі”⁷.

Свідченням саме такої позиції І.Мазепа є його промова до козаків “Ми стоїмо братіє між двома проваллями...”. Гетьман відкрито закликав козаків стати на його бік задля збереження України: “Ми стоїмо тепер братіє між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх оминуть”⁸. Говорячи про два провалля, Мазепа мав на увазі Петра I та Карла II. Вони дбали про власні інтереси, зокрема про те, чий ставленик стане польським королем. У такій ситуації Мазепа думав про політичний статус України. Він вважав недопустимим повернення України під владу Польщі. Так само був переконаний у тому, що не можна далі Україні залишатися під владою московського царя. Гетьман обирає менше зло – союз із Карлом XII, більш демократичним монархом, менш схильним до тиранії, ніж Петро I.

Він детально і переконливо аргументує причини розриву з Москвою. Це свідчить про високий рівень політичної свідомості гетьмана. На його думку, Петро дістав владу від предків. І це не суперечить принципам європейської монархії.

Але він не має права на необмежену владу. А якщо робить так, то порушує права народу. Мазепа наголошує на тому, що його кроки зумовлені не особистими мотивами, а суспільною необхідністю. На думку Мазепа, договір зі Швецією продовжує традиції співробітництва між двома державами, закладені Б.Хмельницьким. У такому союзі він бачить найменше зло і можливість для України віднайти свободу. Свою промову Мазепа завершує словами: “Та й що ж то за народ, коли за користь не дбає і видимій небезпеці не запобігає? Такий народ нелюдимістю своєю подобляється, воістину, нетямущим тваринам, од усіх народів зневаженим”⁹.

Отже, гетьман наважується відкрито виступити проти російського царя. У 1708–1709 рр. І.Мазепа очолив антиросійське постання. Російські документи того часу писали, що він прагнув встановити “осібну державу”. Гетьман закликав козацтво підтримати його акцію, зокрема пише про це у “Листі до стародубського полковника Івана Скоропадського” від 30 жовтня 1708 року: “Ворожа нам здавна сила московська ... почала досягати із занепадом останніх прав та вольностей наших”¹⁰. На це протистояння він ішов не сам, а заручившись підтримкою шведського короля Карла XII. У “Маніфесті шведського короля Карла XII про прийняття гетьмана Івана Мазепу із його одностуннями під свій захист” від 16 грудня 1708 року проголошується визнання інтересів України: “...коли ми вступили в ці межі із військами, то щоб могли відомстити нещадні шкоди, які московський цар, безсоромно згвалтувавши мирні договори, наніс королівству та іншим провінціям і в тих краях, які до держави Московської через спосіб відомсти належали”¹¹.

28 березня 1709 року І.Мазепа у Великих Будищах уклав угоду з Запорозьким військом та Січчю, очолюваною на той час К.Гордієнком. Гетьман був готовий до війни. Але поразка під Полтавою 27 червня 1709 року і капітуляція шведів біля Переволочної визначили невдале завершення його повстання. І.Мазепа із залишками війська емігрував до Туреччини. Поразка, крах політичного ідеалу, безперечно, вплинули на стан здоров'я

літнього вже гетьмана. Помер І.Мазепа у Бендерах 22 вересня 1709 року. Спочатку був похований у Варниці, потім у Галаці.

Чому політична концепція й акція І.Мазепи завершилися поразкою? Відповіді на це запитання різні: помилка шведських генералів, котрі вчасно не вийшли до Стародуба для об'єднання з полковником Мазепи І.Скоропадським, недостатня готовність українського суспільства, рішучість дій Петра I та О.Меншикова. Проте, як зазначає О.І.Салтовський, головна причина – “несконсолідованість нації, неготовність пожертвувати особистим, приватним інтересом задля перемоги загальнонаціональної справи”¹². Вагому роль у цьому зіграв і релігійний фактор. Адже Мазепі проголошували анафему в російських православних церквах, поширювали чутки, ніби він отримав землі поза Україною і тому пішов на зраду, що він таємний католик і т.п.

І.Мазепа підніс ідею суверенної України. Як і в діяльності Б.Хмельницького, в еволюції його політичних позицій бачимо два періоди. На першому він виступає лояльним до Москви, вірячи в те, що цар Петро I дасть змогу Україні бути повноцінними автономним політичним утворенням. Він підтримує реформи Петра I, дбаючи при цьому про реформування української еліти на зразок європейської. Але дуже швидко І.Мазепа переконався у тому, що Москва не дасть автономних можливостей Козацькій державі. Тому він змінює свою політичну орієнтацію і робить ставку на союз зі шведським королем. На жаль, ця акція Мазепи, спрямована на утвердження незалежної України, зазнала поразки.

Не зважаючи на це, вплив Мазепи на розвиток українського політичного мислення незаперечний. Як зазначає З.Книш, “ні один з гетьманів не зробив стільки для створення об'єктивних умовин державної незалежності України, як Іван Мазепа, але він не мав за те ніякої дяки і не довелося йому бачити успішних наслідків своєї праці, хоч прожив він довгий вік і при владі був довгий час. Основою державного і суспільного ладу поставив він козацьку старшину, згідно з тодішнім духом часу. Його тенденція йшла по лінії скасування надмірної

виборності в державну адміністрацію. Але через те мусів він втратити популярність серед простого народу, помимо того, що у відношенні до простолюддя та його соціально-економічного становища старався він бути справедливим”¹³.

Гетьман І.Мазепа в ідеалі бачив Українську державу незалежною і суверенною. До такого політичного рішення він прийшов після багатьох років державницької діяльності. Ця його ідея була підхоплена його політичними наступниками і спадкоємцями. Гетьман Мазепа продовжував державотворчу справу Б.Хмельницького, але його діяльність проходила в зовсім інших політичних умовах. Він змушений був діяти відповідно до тієї політичної ситуації, котра складалася на той час. Відповідно, що і його політичний ідеал незалежної України був сформований значною мірою тогочасною історичною та політичною ситуацією в Україні та Європі.

¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т., 14 кн. – Т. III. – Кн.2. – К., 2001. – С. 301.

² Там само. – С. 305.

³ Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні у другій половині XVII–на початку (до 1710 р.) XVIII століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т., 14 кн. – Т. III. – Кн. 1. – С. 55–56.

⁴ Смолій В.А. З думою про Україну (Іван Мазепа) // Українська ідея. Перші речники. – К., 1994. – С. 52.

⁵ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – С. 401.

⁶ Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого Гетьмана. – К., 1991. – С.11–12.

⁷ Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки. – К., 2002. – С. 79.

⁸ Мазепа І. Збірник / за ред. Р.Смаль-Стоцького. – Варшава, 1938. – С. 80.

⁹ Мазепа І. “Ми стоїмо тепер братіє між двома проваллями...” // Вид прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки. – Нью-Йорк, 1964. – С. 84.

¹⁰ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – С. 469.

¹¹ Там само. – С. 463.

¹² Салтовський О.І. Назв. праця. – С. 82.

¹³ Книш З. Історія української політичної думки до кінця XIII ст.: Популярний нарис. – Париж-Вінніпег, 1952. – 205 с.